

Ureglerlige kroppe og trodsige sind. Isolation af anbragte piger og kvinder

**Stine Grønbæk Jensen, Bolette Frydendahl Larsen
& Sarah Smed**

Artiklen sætter fokus på brug af isolationsceller som en særlig form for kønnet institutionel vold på pige- og kvindehjem under børne- og åndssvageforsorgen i begyndelsen af det 20. århundrede. Med empirisk udgangspunkt i Vejstrup Pige- og Kvindehjemmet Sprogø undersøger vi 1) hvilke affekter, der klæbede til de unge kvinder, og hvordan disse affekter påvirkede medarbejdernes brug af celleisolation, samt 2) hvordan brugen af isolation blev erfaret af de unge kvinder selv. Artiklen argumenterer for, at celleanbringelser kan forstås som en disciplineringsform tæt forbundet med afsky for "løsagtige" piger og kvinder, som nogle der både skulle reddes og renses. Samtidig viser artiklen, at de ansatte anså brugen af cellerne som en nødvendig del af pigernes opdragelse, mens tidligere anbragte stadig kæmper med følgerne i dag. Samlet set gør artiklen op med en fremherskende opfattelse af celleanbringelser som en mildere form for straf end slag.

Emneord: isolationsceller, institutionel vold, køn, straf, forsorg.

Indledning

I bogen *Opdragelseslære fra 1920* advarede Holten Lützhöft mod fælles undervisning af piger og drenge i skolen med henvisning til de vanskeligheder, der ville opstå i relation til straf. Pigerne skulle nemlig ikke behandles med samme strengthed som drengene, da de var "mere sensible og lettere at skræmme" (Larsen 2020). Forestillingen om kønnenes forskellige modtagelighed over for straf kom også til udtryk under børneforsorgen. Da staten overtog ansvaret for anbragte børn i 1905, blev det ved lov indskærpet, at alle børn og unge måtte udsættes for "almindelig hustugt", som var at give en lussing med flad hånd eller "ganske få slag". Unge piger over 16 år skulle imidlertid beskyttes mod "legemlig revselse" og måtte kun undtagelsesvist straffes med spanskrør (Kragh, Jensen & Rasmussen 2015). Det betød dog ikke, at piger forblev ustraffede. Som et alternativ til den korporlige straf, blev der på flere børnehjem etableret isolationsceller. Et lignende mønster ses under åndssvageforsorgen. I 1960 udsendte Statens Åndssvageforsorg en skrivelse til alle institutioner, hvor det blev indskærpet, at det var "forbudt under nogen form at slå patienter". Til gengæld var der ingen regulering af den udbredte brug af isolation og fastspænding. Først i 1978 blev brugen af isolation og spændetrøjer præciseret ved lov, og skulle herefter indberettes (Jensen & Kragh 2020).

Samtidens forestillinger om isolation som et mildere alternativ til slag, og dermed en mindre alvorlig form for straf, betød at piger og kvinder blev udsat for isolation i højere grad end drenge og mænd, som omvendt er blevet udsat for flere slag af forskellig art end piger og kvinder. Forestillingen synes samtidig at gå igen i den historiske forskning om børne- og åndssvageforsorg, som især har fokuseret på brugen af legemlig revselse (Gejl 1967, Jacobsen 1989, Bryderup 2005, Rytter 2011, Kragh, Jensen og Rasmussen 2015, Petersen m.fl. 2022). Tendensen skinner også igennem i bestræbelserne på at gøre op med fortidens institutionelle overgreb. I en dansk sammenhæng har opgøret især været centreret om Godhavnsdrengenes kamp for en officiel undskyldning og dermed også de afstraffelsesformer, som var dominerende på drengehjem. Denne vægtning har haft betydning for tidligere anbragtes egne vurderinger af den institutionelle vold, de har oplevet. Det er således ikke usædvanligt, at tidligere anbragte kvinder fortæller om langvarig isolation i celler for herefter at indskyde, at det jo ikke var lige så slemt som for drengene fra Godhavn. Utsigtet har det store fokus på fysisk straf således været med til at skubbe kvindernes særegne historie og lidelser i baggrunden (Jensen 2022). Endelig har det kønslige bias betydning for den fortsatte praksis. Hvor der i dag er konsensus om, at fysisk vold, som lussinger og slag med spanskrør, er illegitime opdragelsesmidler, er isolation stadig udbredte praksisser i danske institutioner (Smith 2011).

Med denne artikel vil vi vise, at det er forfejlet at sammenligne slag og isolation og forstå sidstnævnte som en 'mildere' variant af institutionel vold. I stedet vil vi undersøge 1) hvilke affekter, der klæbde til de unge kvinder, og hvordan disse affekter påvirkede medarbejdernes brug af celleisolation, samt 2) hvordan brugen af isolation blev erfaret af de unge kvinder selv.

I det følgende vil vi præsentere Vejstrup og Sprogø og vores forståelse af institutionel vold og betydningen af affekt. Herefter vil vi ved hjælp af arkivmateriale undersøge, hvordan brugen af isolation hænger sammen med den afsky, der synes at klæbe til anbragte piger og kvinder. I sidste halvdel af artiklen fokuserer vi på de anbragtes egne oplevelser af celleisolation. I konklusionen gør vi op med forståelsen af isolation som en mild form for straf.

Vejstrup og Sprogø: To institutioner og deres kontekst

Empirisk tager vi afsæt i arkivstudier fra de danske institutioner pigehjemmet Vejstrup (1908-1940) og kvindehjemmet Sprogø (1923-1961).¹ Desuden supplerer vi sidst i artiklen med kildemateriale fra det danske pigehjem Kvindely og fra Bjerketun, som var en norsk parallel til Vejstrup Pigeheim.

¹ Artiklen tager afsæt i vores arbejde med ph.d.-afhandlingen *Opdragelse og diagnosticering (2020)* af Bolette Frydendahl Larsen og bogen *Pigerne fra Sprogø (2024)* af Stine Grønæk Jensen og Sarah Smed, hvorfor dele af empirien går igen.

Vejstrup var den første statslige ungdomsinstitution for piger. Oprettelsen skete i forbindelse med Danmarks børnelov i 1905, hvor det blev vedtaget, at børn og unge, som havde begået kriminalitet, ikke skulle sættes i fængsel, men i stedet på opdragelsesanstalt. Det var imidlertid ikke kun på grund af kriminelle handlinger, at unge piger blev anbragt på Vejstrup. Piger kunne også anbringes, hvis de blev vurderet til at have "en særdeles vanskelig Karakter" eller at være "sædeligt fordærvet" (Larsen 2020).

Kvindehjemmet Sprogø blev oprettet i 1923 som en filial under De Kellerske Anstalter og var beregnet til såkaldt "lettere åndssvage" og "erotisk abnorme" kvinder. Ifølge anstaltens overlæge havde kvindernes uhæmmede seksualitet alvorlige konsekvenser for samfundet i form af social uorden, spredning af kønssygdomme og uægte barnefødsler. Da racehygiejniske teorier slog igennem i løbet af 1920'erne blev bekymringerne yderlig skærpet med frygten for, at kvinderne ville sprede deres dårlige arveanlæg (Kirkebæk 2004; Jensen & Smed 2024).

Mange af de piger og kvinder, der var anbragt på Vejstrup og Sprogø, kom fra andre institutioner. Inden for børneforsorgen fandt der en løbende udskillelse sted, hvor de vanskeligste børn blev overført fra børnehjem til opdragelsehjem som Vejstrup. Men også her kunne nogle opfattes som for vanskelige. Da diagnosen "moralsk åndssvag" vandt udbredelse, fandt man imidlertid en mulig forklaring på, hvorfor nogle af pigerne trods opdragelse og vejledning blev ved med at udvise en uacceptabel adfærd. Samtidig var åndssvage lægerne ivrige efter at identificere de lettere åndssvage unge kvinder, som de fandt allermest farlige. Desuden var der et politisk ønske om, at nogle af de mest "fordærvede" unge kvinder fra børneforsorgen skulle forblive anbragte, også efter de blev myndige. Herved opstod et samarbejde, hvor åndssvage læger besøgte pigehjemmene for at gennemføre IK-test. Flere piger fra Vejstrup blev på den måde overført til Sprogø. Samtidig blev også kvinder fra åndssvageanstalter på fastlandet overført til Sprogø, hvis de havde skabt for meget uro eller stak af (Larsen 2020, Jensen & Smed 2024).

Vejstrup og Sprogø havde mange træk til fælles. Opdragelse stod i centrum, og håbet var, at de unge piger og kvinder gennem oplæring, arbejde og disciplin ville lære at tøjle deres uregerlige kroppe og trodsige sind. De skulle lære at udvise den rette kvindelighed og blive til nytte. Fælles for de to institutioner var også en udbredt brug af isolationsceller.

Institutionel vold og klæbende affekt

Da isolation i højere grad blev brugt på institutioner for piger og kvinder end for drenge og mænd, begrebsliggør vi i denne artikel brugen af celler som en særlig form for kønnet institutionel vold. Analytisk forstår vi isolationen som tæt forbundet med de enkelte institutioners samfundsmæssige formål, og herunder

tidens problematisering af kvindelig løbsagthed og ustyrlighed. Ofte forklares institutionel vold med reference til forråede kulturer eller brodne kar blandt medarbejderne. I stedet vil vi se volden i lyset af institutionernes tætte relation til det omgivende samfund, deres sociale, økonomiske og politiske formål samt de ideologier og normer i samfundet, der normaliserede og legitimerede volden. Vi er her inspirerede af tidligere forskning, der ligeledes har undersøgt sammenhænge mellem institutionel vold og samfundets blik på anbragte (Swain 2018; Hide & Bourke 2018:685; Rinaldi & Rossiter 2023:8). Især trækker vi på Kjersti Ericsson, der om pighjemmet Bjerketun i Norge understreger, at institutionen havde mandat fra samfundet til både at ”rense og redde” piger med uønsket adfærd. Den institutionelle vold på Bjerketun repræsenterede således ikke en dystre subkultur, som stod i modsætning til samfundet, men var derimod en integreret del af samfundets kontrolapparat (Ericsson 1997:153).

Samtidig ser vi den institutionelle vold som tæt forbundet med affekt. Med afsæt i Sara Ahmeds begreber ”affektive økonomier” og hendes forståelse af affekter som ”ontologisk klæbende” (Ahmed 2014) udgår vi fra, at institutionel vold er uløselig forbundet med de affekter, som klæber til de institutionaliserede. Ifølge Rinaldi og Rossiter er især omsorg og afsky centrale i den institutionelle praksis. På den ene side mister institutionsanbragte muligheden for selv at forvalte deres liv og velfærd, og de gøres dermed afhængige af institutionens omsorg. På den anden side udløser deres afvisninger af denne omsorg ofte en afsky, som er tæt forbundet med selve årsagen til deres anbringelse. Med et affektteoretisk blik er institutionel vold således tæt relateret til cirkulationen af specifikke ”affektive økonomier”, og kan ses som ”strukturelle og organisatoriske biprodukter af større affektive kræfter” (Rinaldi & Rossiter 2023:5).

Den kvindelig seksualitet som farlig og afskyvækkende

Da åndssvagelæggen Keller kæmpede for tilladelse til at oprette et kvindehjem på Sprogø, gik han ud i offentligheden med en række ”kvindehistorier”, som den følgende:

”En unge Pige er Gang paa Gang undvegen fra Den Kellerske Aandssvageanstalt, har ”hjemløs” levet af Utugt paa Kaserne i Fredericia eller Skibene i Odense og København, hvor hun et halvt Aar færdedes alene i Sømandsknejerne og Skuderne i Nyhavn, misbrugt i alle Henseender (...) kom tilbage, fnattet, luset, venerisk, elendig. Atter paa Valsen, sejler med en Stenfisker – bliver frugtsommelig – og har født en Dreng, hvortil der nu af retslig Vej er fastslaaet 5 Andelsfædre (Keller 1921).”²

² Ved usikkerhed omkring faderskab kunne der udpeges flere fædre, der måtte deles om at betale børnebidrag. Begrebet ”andelsfædre” henviser hertil. Se Cecilie Bjerres kommende udgivelser fra projektet ”Paternity in Denmark”.

Med beretninger som disse forsøgte Keller at overbevise offentligheden om, at sådanne kvinder måtte fjernes fra det frie liv både af hensyn til dem selv og samfundet. Men han pustede samtidig til en allerede eksisterende frygt og afsky i tiden, som var tæt forbundet med videnskab, politik og social-økonomiske interesser. I den gryende velfærdsstat handlede kravet til piger og kvinders sædelighed både om at sikre social orden, skabe en sund befolkning, løse sociale problemer og sikre samfundsøkonomisk vækst (Rosenbeck 1987). Dette medførte, hvad flere har betegnet som en ”moderskabskult”; en dyrkelse af forestillingen om at kvindens sande natur ene og alene var rettet mod det selvopofrende moderskab (Gordon 1976; Rosenbeck 1987, Carson 2001). Disse kønsstereotype normer fik samtidig en stor betydning for forståelsen af piger og kvinders udlevede seksualitet som en sygelig afvigelse og dermed også et tegn på moralsk fordærvelse og degeneration (Carlson 2001, Kirkebæk 2005). Piger og kvinders usædelighed blev hermed anset for problematisk i en grad, som fordrede intervention, især i den fattige del af befolkningen. Piger blev i modsætning til drenge i stor stil fjernet fra hjemmet, fordi de blev forstået som ”sædeligt fordærvede”, eller i risiko for at blive det (Larsen 2020, Bjerre 2022). Usædelighed var imidlertid et begreb, som var åbent for skønsmæssige vurderinger. Nogle var aktive, opsøgende, vilde og vidtfavnende i deres seksuelle udfoldelser. Andre var blevet tiltalt for prostitution, eller de havde, med datidens logik, ”gjort sig skyldige” i incest eller seksuelle overgreb (Larsen 2020). Uanset klæbde afskyen tydeligt til de piger og kvinder, der blev anbragt på henholdsvis Vejstrup og Sprogø. Ordlyden i den følgende indstilling til forsorg er således tidstypisk: ”Har samtidig med Puberteten vist en uhæmmet Seksualitet [og] giver sig ganske kritikløst hen til de ringeste Elementer, hvorfor hun i stærk derangeret Tilstand efter få dages forløb bragtes tilbage til Hjemmet” (Jensen & Smed 2024).

Anger og forbedring. Isolation på Vejstrup

På Vejstrup Pige hjem var der to isolationsceller. De blev brugt som straf, når anbragte havde brudt hjemmets regler, hvis de for eksempel havde forsøgt at stikke af eller sagde de ansatte imod. Cellerne blev kaldt ”betænkingsrum”, hvilket signalerede, at pigerne her skulle tænke over deres opførsel og have tid til selvansagelse. I sin afhandling har Bolette Frydendahl Larsen undersøgt isolationen på Vejstrup som en del af en helt særlig magtform, som byggede på viden om menneskets inderste tanker. Inspireret af Foucault viser hun, hvordan isolationens formål var at få de anbragte til at bekende deres inderste hemmeligheder og svagheder, og at dette formål blev opnået gennem samtaler og skriftlige bekendelser (Larsen 2020:134). Forstanderinderne besøgte løbende pigerne i isolation og forsøgte at få dem til at erkende og fortryde deres fejltagelser. Hvis pigerne ikke i første omgang ville bekende eller angre, blev de opfordret til at ringe på en klokke, når de gerne ville tale med forstanderinden. Til tider fik pigerne også uddelt kladdehæfter og blyant og blev opfordret til

at reflektere over deres handlinger på skrift. I pigehjemmets arkiv ligger der således breve til forstanderinden og bekendelser i kladdehæfter, som pigerne har forfattet, mens de har siddet isoleret. Arkivets dokumenter vidner om, at forstanderindens samtaler med de isolerede var en effektiv teknik og magtform, der fik såvel villige som modvillige piger til at bekende sig i tale og skrift og til at love, at de ville forsøge at forbedre sig. I bekendelsen skabte pigene en sandhed – ikke blot om sine handlinger, men også om sig selv og om, at hun var 'forkert'. Denne sandhed orienterede hende mod forbedring. Bekendelsen kan i denne forstand ses som en selvteknologi, der indebærer afstandtagen til sig selv (Foucault 1997:245, Rose 1999:245). At bekendelsen var et vigtigt formål med isolationen, ses i straffeprotokollens notater, der for eksempel i 1921 lyder: "Sofie var bedrøvet og bad om forladelse. Efter en del Udflugter fremstillede hun til sidst sandfærdigt, hvordan Turen var forløbet fra først til sidst. Forsikrede at det nu var sidste gang hun gik herfra". Når de anbragte piger blev straffet med isolation, var der ikke på forhånd afgjort en grænse for, hvor længe de skulle være der. Derimod var deres vilje til at forbedre sig afgørende for, hvornår de fik lov at komme ud. Gentagende gange opsøgte forstanderinden den isolerede med det formål at opnå anger: "Havde ondt ved at kunne se, at hun havde forset sig, først henad Aftenen den anden Dag, kunde hun se Sagerne i det rette Lys".

Forstanderindernes notater vidner om, at det især var i situationer, hvor pigerne nægtede at tage imod hendes velvillige hjælp og støtte, at afmagten blev fulgt op af en form for afsky. Dette kan illustreres ved en situation fra 1921, hvor forstanderinden i gymnastiksalen vurderede, at pigene havde for stramt tøj på til at kunne lave sine gymnastikøvelser. Forstanderinden beskrev sig selv som en hjælper, der "meget stilfærdigt" bad Erna om, at "få tøjet ordentligt ordnet", mens Ernas reaktion udtrykte manglende samarbejdsvilje:

Med stram Mine forlod hun Gymnastiksalen. Da Klokkeren ringede til næste Time blev hun paa sin Stue og nægtede at komme ned. "Vilde ikke være til Grin for 25 Piger". Jeg forsøgte at tale hende til Fornuft, men det blev kun værre, blev tilsidst saa hysterisk, at hun maatte interneres.

Forstanderinden havde den formelle magt til at dømme Erna til isolation, men at det var nødvendigt var et udtryk for, at Erna havde afvist hierarkiet og dermed destabiliseret magten. I første omgang satte forstanderinden ind med isolation. Det protesterede Erna imod ved at hun, med forstanderindens ord: "Hylede op og skabede sig over alle Grænser, dundrede og brusede som en Rasende til ud paa Natten. Begyndte tidlig næste Morgen paa samme Vis, sang Viser skingrende gennem hele Huset." Ernas afvisning af forstanderindens ret til først at irettesætte og siden at idømme isolationsstraf, fik forstanderinden til at reagere med afsky, mens forståelsen af pigens reaktion som skaberi legitimerede

yderligere magtanvendelse: ”Jeg lod hende vide, at hun vilde faa Remme paa, dersom hun ikke faldt til Ro.” Ernas svar på denne trussel udgjorde imidlertid yderligere en destabilisering af magtrelationerne, da hun ifølge forstanderinden svarede: ”Rører mig ikke, har prøvet det før”, ”smadrer dem med det samme”. Situationen blev til en kraftprøve, hvor Erna ved sin frygtløshed udstillede, at forstanderinden ikke havde følelsesmæssig magt over hende. Dette påvirkede forstanderinden og fik hende til at bede avlsbestyreren virkeliggøre truslen, og han fikserede dernæst Ernas hænder og fødder med remme. Rømmene fik en regulerende virkning, men ikke nok til at forstanderinden var tilfreds: ”Efter et Par Timers Forløb var hun rolig dog stadig raa og trodsig, naar jeg talte til hende. Først efter at have haft dem [rømmene] paa i 8 Timer var hun ydmyg og lovede at forholde sig rolig. Men god var hun ikke, kun Knust, fordi hun fysisk havde mærket sin Overmand.” At Erna ikke var ”god” understreger, at lydigheden helst skulle afspejle en indre psykisk reform og ikke bare være resultat af, at hun havde tabt en fysisk kamp og ”mærket sin overmand”. Brugen af rømmene og af avlsforstanderens styrke fremstår derfor som en desperat handling, der blev sat ind, når styringen af pigernes indre allerede var mislykket. Isolation som straf var kun virkningsfuld, hvis pigerne accepterede at være objekt for opdragelse. Når de nægtede at udtrykke anger eller at tage imod vejledning til, hvordan de kunne træde ind i positionen som respektable unge kvinder, blev isolation en magtesløs teknik. Lydighed uden anger ansås som fejlslagen opdragelse, og brugen af remme var dermed et udtryk for forstanderindernes afmagt. Sommetider måtte forstanderinderne dog stille sig tilfredse med, at den anbragte udtrykte, at hun ville være lydige. Fordi Erna stadig ikke var ”god” i forstanderindens øjne, opretholdt hun isolationen i yderligere tre dage. Derefter vurderede hun imidlertid, at Erna endelig mente det, når hun sagde, at ”det aldrig skulde gentage sig”. I hvert fald afsluttede forstanderinden notatet i straffeprotokollen med, at de skiltes ”som venner”, og at Erna efterfølgende var ”meget flittig” (Larsen 2020:134-139).

Ro og orden. Isolation på Sprogø

Under åndssvageforsorgen blev isolationsceller set som en nødvendig del af arkitekturen. I 1925 skrev Keller et brev til en arkitekt vedrørende vinduerne i kvindehjemmets to betækningsrum. ”De skulle jo gerne se ud som almindelige vinduer, uden at være det. Ruderne skal være så tykke, at de ikke kan slås ud. Sprosserne må vist være af jern. Skodder vil vi nødtigt have. Der larmes så meget på dem.” Udadtil blev cellernes brug dog underspillet, mens baggrunden for deres anvendelse og konsekvenserne for kvinderne blev banaliseret og nedtonet. I 1952 fortalte overlæge Wildenskov til Aalborg Amtstidende, at der på hjemmet var to betækningsrum af ”2 ½ gange 2 ½ meter”, og at de var møbleret med en madras og tæpper. ”Reglementet er sådan, at en elev kun må anbringes her i halvandet døgn, og det sker ikke som en straffeforanstaltning, men kun i tilfælde hvor en elev bliver helt uregerlig.” Overlægen oplyste desuden, at han

aldrig havde set eksempler på, at nogen af pigerne kom til at lide af depression under opholdet på Sprogø. Pigerne var af den type, som ikke fik depressioner, forklarede han. ”Det, som gør en pige uregerlig, er ofte en ganske lille ting, og hyppigst er det en venindes drillerier eller et brev fra en kæreste, der vil slå op” (Aalborg Stiftstidende 1952). I en ikke-publiceret dagbog skrevet af en kvindelig funktionær på Sprogø i perioden 1942-1951, får man til gengæld et indtryk af celleanbringelserne som en selvfølgeliggjort del af hverdagen.

28. maj: Sad og havde det hyggeligt om Aftenen, da der pludselig lød vilde Hyl. Maatte skille Inge, Rasmine og Mette ad. Inge i Cellen om Natten. Morede os bagefter og spiste et Glas Blommer.

26. juni: Straalende Vejr. Midt på Dagen lidt overskyet. Badede 8 Piger. Ruth i Cellen, almindelig Tilfredshed. Havde hugget Mad i stor stil.

2. august: Graavejr. Stadig lummert. Travlt med at plukke Bønner. Karen holdt os vaagen om Natten i 2 Timer ved at dundre paa Døren med Mellemrum.

9. jan: Lidt Blæst, men mildt. Travlt i Haven. Bevæget Dag. Ellen i Cellen. Martha i Cellen for at have slået Helga med en Gulvskrubbe i det ene øje. Flyttet om i Stuen, synes det blev godt.

Også af journalerne fra Sprogø fremgår det, at brugen af isolation var udbredt. Det var heller ikke usædvanligt, at de mandlige ansatte fra fyret blev tilkaldt, når kvinderne skulle i cellen, og hvis kvinderne var urolige, blev der brugt bælte, remme og muffetrøje. Også beroligende sprøjter og sovemidler blev anvendt. Hvor længe kvinderne opholdt sig i cellen varierede fra en enkelt nat til i sjældne tilfælde to uger.

Samlet set tegner de forskellige kilder et billede af, at kvindehjemmet havde sin egen, indre dynamik, som var præget af et behov for ro, orden og en friktionsfri dagligdag, og at det netop var brud mod denne orden, som medførte straffe-foranstaltninger som brug af isolationsceller. Som på Vejstrup blev kvindernes adfærd i disse situationer beskrevet med en afsky, som var tæt forbundet med forestillinger om deres moralske og emotionelle fordærvelse og degeneration. Sammenlignet med Vejstrup var der dog ikke på Sprogø den samme tiltro til, at kvinderne kunne forbedres gennem opdragelse, vejledning eller samtaler. Kvinder med diagnosen ”moralisk åndssvag” blev både betragtet og behandlet som tilbagestående børn i en voksen krop. Håbet var, at kvinderne efter ø-opholdet kunne komme ud og gøre nytte som piger på landet, men fortsat under andres opsyn og kontrol. Celleanbringelser havde således i højere grad et adfærdsregulerede formål. En afgørende forskel på brugen af isolation på henholdsvis Vejstrup og Sprogø handlede således om tiltroen til, om celle-

anbringelser kunne forme eller blot bøje de unge kvinders vilje. Desuden blev kvinderne på Sprogø i højere grad set som afvigende fra det normale. Celleanbringelserne kombineret med medicinering blev dermed også en måde at passivisere kvindernes vrede, trods og modstand, mens passiviseringen blev legitimeret gennem sygeliggørelse.

At cellerne også blev brugt til at bevare kontrollen på en afsondret ø, hvor personalet var i klart mindretal, fremgår af en række dramatiske hændelser i sommeren 1951. Tydelig ængstelig rapporterede forstanderinden til overlægen om begivenhedernes gang. En sommeraften begyndte tre kvinder at udvise tegn på uro. De forstyrrede de andre under måltiderne og skrælede overstadigt. Dagen efter gik de ud på øen ”uden ydre anledning” for herefter at opsøge forstanderinden og ”meddelte slagplanen, der gik ud på, at mine ruder skulle knuses om aftenen”. Det var ikke første gang, de tre kvinder havde gjort modstand, men de var blevet straffet hårdt, og forstanderinden regnede derfor med, ”at erfaringerne fra sidst havde belært dem om det formålsløse i oprør”. Det var dog ikke tilfældet. Ved aftenstide knuste de tre oprørere ruder i gymnastiksalen, forsøgte at ødelægge murværket med skarpe sten og smed sten ind i forstanderindens private værelse gennem et åbent vindue med det formål at ødelægge hendes bohave. At det ikke lykkedes, betegnede forstanderinden som et mirakel, men sten og glassplinter flød overalt. De tre oprørere, som bar solide stave og store sten, blev nu overmandet ved hjælp af to mænd fra fyret. To af kvinderne kom i celle med håndremme, mens den tredje blev lagt i seng på sit værelse med bælte. Natten forløb med skrig og skral. Formentlig har forstanderinden frygtet, at de andre piger, opildnet af oprørernes hårdnakkede protest, ville befri dem. Hvis først kvinderne begyndte at hjælpe hinanden, havde hun ingen chancer for at bevare kontrollen. Den næste morgen var de tre oprørere stadig stridslystne. Forstanderinden noterede, at den ene af kvinderne var ”vanskelig at tumle selv for en voksen mand”, den anden ”benytter sig af alle midler: bider, spytter, sparker”, mens den tredje ”hyler voldsomt, men ikke har mange kræfter”. Forstanderinden bad moderanstalten i Brejning om at sende flere håndremme, og selv om hun fandt det både råt og brutalt, så hun ingen anden udvej end at beholde dem indespærret til ”de er kørt psykisk fuldstændig ned”. Kvindernes indædte og vedvarende protest, og fraværet af angst for følgerne, udstillede på pinagtig vis forstanderindens manglende autoritet, og pressede hende til at gøre brug af endnu mere fysisk magt. Også den følgende dag gjorde kvinderne modstand. Den ene brød den tynde cellevæg i stykker og skaffede sig adgang til vaskehuset, mens den anden lavede to store huller i loftet, så man kunne se gulvbrædderne til stuen ovenover. Den tredje havde sprængt døren og var blevet lagt i både muffetrøje, håndremme og bælte. Først den følgende dag modtog forstanderinden bælte og remme og skrev: ”De gjorde modstand, var frække og hoverende, men blev meget små, da de opdagede, at der ingen chancer blev givet dem for at lave flere ulykker.” Ti dage efter var der ifølge forstanderinden ro på hjemmet, men de tre kvinder var stadig fastspændte (Jensen & Smed

2024:180ff).

Materialiserede erfaringer

Hvordan oplevede piger og kvinderne isolationen? I journalerne fra Vejstrup og Sprogø kan spores vrede, trods og skam, men ordene tilhører overvejende forstanderinderne. I flere bygninger, som tidligere har fungeret som institutioner, er der dog fortsat spor efter de unge kvinders tanker og følelser. I forbindelse med en indsamling af børneforsorgens kulturarv, igangsat af Svendborg Museum i 1999, fandt man i en bygning, der tidligere husede pigehjemmet Kvindely, en dør fra hjemmets betænkingsrum. På dørens bagside trådte indridsede inskriptioner og mærker efter spark tydeligt frem og ved en nærmere undersøgelse viste det sig, at dørens bagside og gerigter gemte på flere spor fra de indespærrede piger. Flere havde ridset deres navne og initialer, mens andre havde indridset udsagn, som giver et sjældent indblik i pigernes sindsstemninger bag døren. På dørens højre side vidner et længere udsagn om skam: "Min Far og Mor har været alt for gode ved mig i min Barndom[,] det er grunden til jeg blev Slem i min Ungdom[,] prøv at tænke på om det ogsaa gælder for dig". Denne skam kan ses som en spejling af forstanderindernes afsky i mødet med den anbragte. Til højre for denne inskription har en anden pige ridset følgende, som kan læses som en kommentar til den angrende: "Du skal ikke tænke paa din Far og Mor hernede for saa bliver du fortvivlet." Andre beskeder er ridset ind i døren i trods. En pige har skrevet "i kan tro at det er uhyggeligt at sidde her nede i flere dage", mens en anden forsøger at holde humøret oppe ved at tage afstand fra isolationens formål: "Hyggeligt at sidde her er det ikke men det maa man tage med godt Humør[,] sådan gjorde jeg og saa gik Tiden saa dejlig hurtigt." Beskeden er underskrevet med "en Bavian". En tredje pige har med lignende sarkasme skrevet "Dette er mit lille Kvindely" (Rytter 2003). Flere af de piger, som blev anbragt på Kvindely, kom senere til Sprogø. Bygningerne på øen, som engang husede kvindehjemmet, er i dag blevet renoveret, men det lille rum på førstesalen, som blev brugt som celle, står intakt. Trædøren bærer stadig spor fra rummets oprindelig funktion med skydelås på ydersiden og slagmærker og dybe ridser på indersiden. Med det rette lysindfald skimtes indridsede navne og udsagn på væggene, såsom "ELIN", "Eva" og "Edvard jeg elsker dig". Inskriptionerne vidner både om internalisering af afskyen gennem skam og modstand mod den skam, de blev pålagt at føle under isolationen. Kommunikationen med de andre kan samtidig ses som en strategi til at skabe fællesskab og modvirke den ensomhed, som ellers var formålet.

Erindringer om mørket

Mange tidligere anbragte forbinder fortiden med stigma og skam og har bestræbt sig på at lægge fortiden bag sig. De senere årtier har stadig flere dog stillet sig frem og fortalt om deres erfaringer. Theodora, der var anbragt på Sprogø i 1950'erne,

fortalte i 1998 om at komme i cellen til TV2Øst: ”Jeg har da også engang været spændt derovre. På arme og ben og mave. Jeg ved ikke, hvad jeg lavede, jeg har nok været uterlig, men vi blev da ret hurtigt gode venner igen, så det var hurtigt overstået, og så kunne jeg komme ud og sige undskyld til forstanderinden, og så kunne jeg få tøj på, og så var det overstået.” Theodora fortæller sin historie i en periode, hvor opgøret med fortidens praksis kun er gryende, og det er tydeligt, at hun i høj grad skaber mening med sine erfaringer ved at trække på de logikker og det sprog, der gjorde sig gældende på Sprogø. Senere vidnesbyrd er langt mere kritiske. I forbindelse med forskningsprojektet Anbragt i historien, fortalte Pia i 2013 om sin tid på Vejstrup fra 1959 til 1961, hvor hun flere gange kom i ”boksen” efter flugt: ”Alt blev taget fra én: Tøj, cigaretter, ingen blade, for man skulle jo skamme sig og tænke over, at man havde været uartig. Man fik en morgenkåbe på uden bælte, for at man ikke skulle binde det om halsen, og en spand til at besørge i, og så fik man mad ind gennem en lille luge! Der var en boks øverst oppe og én nede i kælderen, og de var isoleret, så man ikke kunne høre, hvis vi skreg (...) det var jo forfærdeligt at blive lukket inde i sådan et rum” (Kragh, Jensen & Rasmussen 2015).

Mens et historisk opgør med brugen af isolationsceller ikke har spillet nogen central rolle i en dansk sammenhæng, forholder det sig anderledes i Norge, hvor dokumentarfilmen *Oprøret på Bjerketun* blev vist på TV i 2023. Bjerketun var et pighjem tilsvarende Vejstrup. I filmen mødes fire ældre kvinder i pighjemmets gamle bygninger for at mindes deres mørke ungdomsår. En af kvinderne fortæller om sin ankomst til pighjemmet i 1950erne: ”Jeg husker, at de nærmest slæbte mig op ad alléen til Bjerketun, og til bygningerne, ned i kælderen og ind i cellen. Der var både Frøken [navn udeladt] og Frøken [navn udeladt] og mange inde i cellen, der ligesom fulgte med. Jeg holdt fast på tøjet, alt hvad jeg kunne. [Navn udeladt] han fik alt tøjet af mig. Og der stod jeg bare i menstruationsbind. Sådan nogle strikkede menstruationsbind. Og jeg tror kun, at jeg har været 12 år gammel. Og jeg var så vældig genert. Jeg husker Frøken [navn udeladt] – hun stod og fniste. Der havde de fået det, som de ville. Det er nok mit værste minde.” En anden fortæller: ”Der var mange af os, som skreg og råbte, når vi kom i isolation. Vrede og aggression. Alt skulle ud. Det var grusomt og nedværdigende, det som du oplevede der.” Kvinderne fortæller, at de blev klædt af, kun havde en madras på gulvet, at de fik brødsriver gennem en luge, og at de var isoleret i op til to måneder. Kvinderne fortæller også om, hvordan minderne fra deres anbringelse på Bjerketun og cellerne stadig har konsekvenser for deres liv: ”Egentlig så tabte man i livet ved at være her. Det gjorde noget ved en. Egentlig så prøvede man at glemme det, men det er bare ikke så let.” En anden siger: ”Om natten må jeg sove med lys. Jeg tør ikke ligge i et mørkt rum” (Conradi 2023).

Filmen er instrueret af Morten Conradi, hvis mor, Gori Gunvald, arbejdede som psykolog på hjemmet og forsøgte at gøre op med behandlingen af pigerne. I 1961 lykkedes det Gunvald at skabe offentlig bevågenhed om forholdene, og

hjemmet blev lukket. Under sin ansættelse på Bjerketun skrev hun i sin dagbog:

”Til at begynde med virkede det hele så idyllisk. Naturen og bygningerne. Men allerede på førstedagen hørte jeg skrig. [...] De må ikke høre musik. De må ikke grine. De må ikke more sig. Alt handler om straf og isolation. [...] Hvad er grunden til, at man er så hurtig til at tilkalde politiet? Er det fordi man vil beskytte samfundet mod pigernes drifter og udadreagerende opførsel? Er målet at få pigerne væk fra gaden for enhver pris? [...] Selv de værste voldsforbrydere og mordere har krav på at blive luftet mindst en gang om dagen. For vores piger kan det tage uger, før de kommer ud af isolation.”

Konklusion

I FN's konvention mod tortur og anden grusom, umenneskelig eller nedværdigende behandling betegnes isolation som psykisk tortur, og flere undersøgelser har påvist følgevirkninger som depression og angst. Alligevel er der en tendens til, at isolation, fastspænding og tvangsmedicinering er blevet forstået som mildere metoder end entydig fysisk vold, som illustreret i citatet af Lützhöft i indledningen til denne artikel. Ligeledes har der været en tendens til, at denne logik er blevet reproduceret i historisk forskning, hvor brugen af isolation ikke har fået meget opmærksomhed. I denne artikel har vi argumenteret for, at isolation må ses som en form for kønnet institutionel vold. Med afsæt i en affektteoretisk tilgang har vi tydeliggjort, hvordan isolation som institutionel praksis må forstås i sammenhæng med den samfundsmæssige afsky, der klæbede til anbragte kvinder. En afsky, som i høj grad blevet næret af videnskabelige, politiske og social-økonomiske interesser i at sygeliggøre kvinders brud med gældende seksual- og kønsnormer, og som især blev vakt, når kvinderne nægtede at tage imod institutionens omsorg i form af oplæring og vejledning i at blive ”en god pige”. Ligeledes har vi vist, hvordan isolationen kan ses som en affektiv magtteknik. Som en særlig form for institutionel og kønnet vold kan isolationen umiddelbart forstås som en ydre regulering af kroppen, der er mildere end slag. Men isolationen er samtidig rettet mod kvindernes indre. Når isolationstraffen virker, griber den ind i subjektet. På Vejstrup, hvor forbedring var det endelige formål, var hensigten med isolationen ikke blot at regulere pigerne til at leve op til reglerne. Formålet var snarere, at den enkelte accepterede forstanderindens vurdering og internaliserede hendes afsky ved at skamme sig over sig selv. Pigerne skulle ikke blot indse, at de havde handlet forkert og bøje sig efter forstanderindens vilje pga. forstanderindens overmagt. De skulle også tage afstand fra sig selv som led i en stræben efter at blive ordentlige piger. Målet med isolationen var altså at forme subjektets vilje, så den var i overens-

stemmelse med institutionens normer. På Sprogø var der ikke den samme tiltro til forbedring. I forlængelse heraf synes isolationen først og fremmest at have til formål at tydeliggøre institutionens og forstanderindens overmagt og lade kvinderne forstå, at de ikke kom nogle vegne med hverken trods eller oprør. Isolationen skulle ikke nødvendigvis forme, men snarere knægte deres vilje. Kvinderne skulle med andre ord lære at anerkende deres plads i samfundet som ydmyge tjenere af andres viljer. Med artiklen vil vi argumentere for, at en sådan form for magt ikke kan forstås som mild, men derimod må forstås som meget omfattende. Vi har desuden i artiklen vist, at tidligere anbragte har oplevet isolation som en voldsom form for magtudøvelse forbundet med magtesløshed, fortvivlelse, skam og modstand. For flere har isolationen sat dybe og varige spor. Vi har hermed forsøgt at gøre op med hierarkiet mellem korporlig afstraffelse og isolation for i stedet at argumentere for, at der er tale om forskellige former for magt, som griber ind i subjektet på forskellige måder, og som ikke bør placeres i et hierarki, hvor den ene form anses for strengere eller mildere end den anden. Et sådan opgør er væsentligt af flere grunde. For det første har dette hierarki medvirket til en forenklet forståelse af, hvad isolation er, og påvirket hvilke straffereformer historieforskningen har rettet søgelyset imod. For det andet har hierarkiet en kønnet slagside, som har medført en manglende afdækning af den magtudøvelse, som piger og kvinder er blevet udsat for. Dermed er tidligere anbragte kvinders erfaringer med institutionel vold i mindre grad blevet lyttet til, forstået, taget alvorligt og anerkendt i offentligheden. For det tredje kunne et større historisk fokus danne afsæt for undersøgelser af, hvorfor og hvordan institutionelle magtteknikker fortsat er kønnede, og hvilken rolle hierarkiseringen og modsætningen mellem fysisk vold over for isolation spiller for vurderingen af forskellige institutionelle magtformers legitimitet i dag.

Stine Grønæk Jensen, antropolog, ph.d. og adjunkt ved Pædagogik, Københavns Universitet

Bolette Frydendahl Larsen, historiker, ph.d. og gæsteforsker ved Center for Køn, Seksualitet og Forskellighed, Københavns Universitet

Sarah Smed, historiker, leder af Danmarks Forsorgsmuseum

Litteraturliste:

- Aalborg Amtstidende*, ”Et besøg på den Kellerske Anstalts Sprogø-kvindehjem”, 20/10-1952.
- Ahmed, S. (2014) *The Cultural Politics of Emotion*, Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Bjerre, C. (2022) *Når staten er far og mor. Børneværnets anbringelser af børn i Danmark, 1905-1975*, Odense: Syddansk Universitetsforlag.
- Bryderup, I. M. (2005) *Børnelove og socialpædagogik gennem hundrede år*, Århus: Klim.
- Carlson, L. (2001) Cognitive Ableism and Disability Studies: Feminist Reflections on the History of Mental Retardation, *Hypatia*, 16, 4, 124-146
- Ericsson, K. (1997) *Drift og dyd. Kontrollen af jenter på femtitallet*, Oslo: Pax Forlag.
- Foucault, M. (1997) *Ethics, Subjectivity and Truth vol. 1, Essential Works of Foucault 1954-1984*. Vol. 1, New York: Penguin Books.
- Gejl, I. (1967) *Under Værgerådet: Forsømte og ”forbryderske” børn i Århus 1905-1915*, Aarhus: Universitetsforlaget.
- Gordon, L. (1976) *Woman’s body, woman’s right: A social history of birth control in America*, New York: Grossman.
- Hide, L. & Bourke, J. (2018) Cultures of Harm in Institutions of Care: Introduction, *Social History of Medicine* 31, 4, 679–687.
- Jacobsen, A. F. (1989) Kontrol og demokrati. Træk af dansk børneforsorgs historie 1933-58. *Historisk Tidsskrift* 15, 4, 255-281.
- Jensen, S. G. & Kragh, J. V. (2020) *Erfaret magt. Frustrationer og fastholdelser på botilbud*, Odense: Syddansk Universitetsforlag.
- Jensen, S. G. (2022) *Livtag med fortiden. Når børnehjemsbørn erindrer*, Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Jensen, S. G. & Smed, S. (2024) *Pigerne fra Sprogø*, København: Lindhard og Ringhof.
- Keller, C (1921) Sprogø, *Særtryk af Nyt Tidsskrift for Abnormvæsenet*, 4. hæfte.
- Kirkebæk, B. (2004) *Letfærdig og løsagtig – kvindeanstalten Sprogø 1923-1961*, Holte, SocPol.

- Kirkebæk, B. (2005) Sexuality as Disability: The Women on Sprogø and Danish Society, *Scandinavian Journal of Disability Research* 7, 3-4, 149-205.
- Kragh, J. V., Jensen, S. G. & Rasmussen, J. K. (2015) *På kanten af velfærdsstaten. Anbragte og indlagte i dansk socialforsorg 1933-1980*, Odense: Syddansk Universitetsforlag.
- Larsen, B. F. (2020) *Opdragelse og diagnosticering. Fra uopdragelighed til psykopati på Vejstrup pigehjem 1908-1940*. Ph.d.-afhandling. Lund Universitet.
- Petersen, K., Seidelin, M. Smed, S, Duedahl, P. & Borregaard, A (2022) *Historisk udredning vedrørende børn, unge og voksne anbragt i særforborgens institutioner 1933-1980*, Svendborg: Danmarks Forsorgsmuseum.
- Rose, N. (1999) *Governing the Soul: The Shaping of the Private Self*, London/ New York: Free Association Books.
- Rosenbeck, B (1987) *Kvindekøn*, København: Gyldendal.
- Rossiter, K. & Rinaldi, J. (2019) *Institutional Violence and Disability: Punishing Conditions*, New York: Routledge.
- Rytter, M. (2003) ”Dette er mit lille Kvindely – brugen af isolationsstraf på pigehjem i det tyvende århundrede” i Årbog for Svendborg & Omegns Museum, 63- 72.
- Rytter, M. (2011) *Godhavnsrapporten*, Odense: Syddansk Universitetsforlag.
- Smith, P. S. (2011). A critical look at Scandinavian exceptionalism: Welfare state theories, penal populism and prison conditions in Denmark and Scandinavia. In *Penal Exceptionalism? London: Routledge*, 38-57.
- Swain, S. (2018) Institutional Abuse: A Long History, *Journal of Australian Studies*, 42:2, 153-163.